

JÁRVÁNY, ÉHÍNSÉG ÉS HÁBORÚS PUSZTÍTÁS EGY KÖZÉPVÁROSBAN*

Adalékok a pozsonyi halandóság történetéhez, 1790–1849 között¹

TÓTH ÁRPÁD

BEVEZETÉS

Magyarországon még a csekély volumenű történeti demográfiai kutatáshoz mérten is ritka a *városi közösségek* népesedési viszonyaira irányuló elemzés. Pedig az urbanitás – ahogyan erre a hazai szakirodalomban Faragó Tamás már egy évtizede rámutatott – sajátos minőséget képvisel demográfiai szempontból, különösen az iparosodás óta, hiszen például a halandóság és a migráció a városokban a falvakénál jellemzően magasabb mértékű és más szerkezetbe is ágyazódik.²

Jelen tanulmány a városi halandóság kérdéskörének vizsgálatához egyetlen város, Pozsony elemzése útján igyekszik hozzájárulni, ám rögtön az elején szükséges két további megszorító megjegyzést tennünk. Először: a munka korai stádiumánál tartva, csupán előzetes megfigyelések, esetenként kérdések vagy hipotézisek megfogalmazására nyílik mód. Az 1790 és 1849 közti időszak mintegy 70 000 pozsonyi halálzásának feldolgozása időigényes feladat, ám az eddig rögzített hozzávetőleg 12 000, célirányosan kiválasztott eset, továbbá a teljes időszakra elkészített éves és havi összesítések alapján már lehetséges bizonyos megfigyeléseket tenni. Másrészt Pozsony elemzésének eredményei aligha általánosíthatók valamely település-, ill. várostípusra. Ennek oka részint népességének a mérete: Pozsony népessége – a közigazgatásilag különálló (a Pálffy család egyik uradalmához tartozó), ám társadalmilag és földrajzilag vele egybeforrott Váralja mezővárossal együtt számítva – ezekben az évtizedekben 35–40 000 főre rúgott³, és erre a középvárosinak nevezhető nagyságrendre

* Eredeti változatában elhangzott az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet és a Corvinus Egyetem által rendezett konferencián 2005. június 7-én (Halandósági válságok a 18–19. századi Magyarországon).

¹ A dolgozat az 1780 és 1848 közti Pozsony társadalomtörténetére irányuló kutatásaim idevágó részeredményeit tartalmazza. Munkámhoz jelenleg az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és az Országos Tudományos Kutatási Alap (F-047101) nyújt támogatást.

² Faragó 1993. 181.

³ A II. József-kori népességszámok – 31 710 (1785), 32 116 (1786), 33 068 (1787) – a Váralját is magukba foglalják, anélkül 1786-ban 28 229, 1787-ben 28 485 volt a szabad királyi város tényleges népessége. (Ballus 196.; Pótlás a józsefkori népszámláláshoz. 1975: 90.) Szintén a Váraljával értendő (mivel addigra a két települést egyesítették) az 1850-es

kevés példát találni a Magyar Királyságban a 19. század első felében.⁴ Másrészt viszont sajátos történelmi-társadalmi fejlemények miatt sem lehetséges az általánosítás. Ezek közül a halandóságot leginkább érinthető adottsága a „diétaváros” jellege. Egyes kortárs becslések szerint ugyanis az országgyűlések idején akár 25–30%-kal is megduzzadt a város lakossága⁵, márpedig 1825 és 1848 között a diéták hónapos léptékkal számítva a teljes időszak mintegy 35%-át teszik ki. Könnyen belátható, hogy ekkora tömeget csupán a követek nem képezhettek, családjaikkal és kíséretükkel együtt sem. Valójában a népességszámot az ezekben az időszakokban a városban alkalmi munkát kereső népesség duzzasztotta fel, akiknek halandósága – pl. a zömmel vidékről érkező cselédnépesség nagyobb halandóságot eredményező törvénytelen szülei miatt – sajátos színfoltot jelentett. Pozsony egyediségét ebben a tekintetben az okozza, hogy míg a számos európai nagyobb városban megfigyelt halálozás hullámváltozás általában szezonális volt (téli tetőzött, amikor a kulturális események idején a földesurak birtokaikról a városi rezidenciájukra húzódtak), addig itt rendszerint, az országgyűlések változó időtartamához igazodva jelentkezett.

A másik sajátos társadalmi körülmény a város – a kortársak elnevezését használva – *Pensionopolis* volta, az tehát, hogy aránylag jelentős számú nyugállományú katonatiszt, valamint királyi és uradalmi tisztviselő telepedett le Pozsonyban a század középső harmadában, akik a születésszámot nyilvánvalóan kevésbé szaporították, mint a halálozásokét. E két, társadalomtörténetinek mondható szempontra szisztematikus kutatás eddig nem irányult, ám felvetésük jelenlegi ismereteink szerint is több pusztán hipotézisnél. A törvénytelen születések aránya ugyanis a város legnagyobb (katolikus) egyházközségében az 1820-as évek közepének 15% körüli értékéről egy évtized alatt 25% körülire, vagyis a premodern viszonyokhoz mérten igen magasra emelkedett, és az itt vizsgált időszak végéig e szint körül ingadozott.⁶ A nyugdíjasok magas arányára pedig egy – igaz, későbbi, 1884-ben publikált – elemzés is hivatkozott, mely a halan-

---

42 238 és az 1857-es 43 863 fős népességszám, akárcsak a Ludovicus Nagy által közölt 37 180 fő is. Thirring Gusztáv adatai szerint viszont a *conscriptio ignobiliumok* a szabad királyi városban az 1820-as évek első felében alig 21 000–24 000 főről számolnak be, és 1830-ban is csupán 25 656 fős népességet írtak össze. (Thirring 1959. 143.)

⁴ Nagy adatai szerint 1828-ban csak Pest, Debrecen, Pozsony, Szabadka, Kecskemét, Szeged és Buda népessége haladta meg a 30 000, további öt pedig a középvárosi szint határának tekinthető 20 000 főt.

⁵ Sas Andor adata, ám a posztumusz megjelenésű monográfia szerzője nem közölt pontos hivatkozást. Sas 1973. 11.

⁶ A Szent Márton rk. egyházközségben 1823 és 1842 között regisztrált 15 199 keresztelestől 3420 (22,5%) volt „illegitim” születésű gyermek, a német evangélikus egyházban viszont 1821–1848 közt az összes, 6795 megkereszteltből, csupán 282 (4,2%). Az ilyen esetekben az anyát gyakran bevándorlóként tüntetik fel az anyakönyvek, ám további vizsgálatra lesz szükség a pontos arány megállapításához, akárcsak annak megítéléséhez, hogy ez a jelenség hogyan és milyen mértékben járult hozzá a városi halandósághoz.

dóság más városokhoz képest kiemelkedő szintjét igyekezett ezzel a tényezővel magyarázni.⁷ Saját eddigi kutatásaim mindazonáltal megerősítik, hogy már az 1830-as évektől számolnunk kell ezzel a népességgel, mivel reformkori jelenlétüket a városban a korabeli leíró statisztikai irodalom éppúgy igazolja, mint a helyi katolikus gimnázium beiratkozási adatai.⁸ Pisztóry Mór ezen kívül egyébként a pozsonyi (1864 óta működő) országos kórház halandóságot torzító hatását is kiemelte, ami azért is tanulságos számunkra, mert a város kórházainak vizsgálata ebből a szempontból 1848 előtt is megkülönböztetett figyelmet igényel.

A reformkori Pozsony a 20. századi történetírás gazdátlan gyermeke, mivel a szlovák történészek főleg a város középkori és dualizmuskori történetjével foglalkoznak, ill. a Mária Terézia-kori „fénykort” kutatják (az 1980-as években elsősorban Anton Špiesz). Ha pedig a 19. század első felét vizsgálják, akkor a városnak a szlovák nemzeti mozgalomban játszott, eleinte főként művelődés-, később pedig politikatörténeti szerepére koncentrálnak, elhanyagolva a német kultúrájú többség viszonyait.⁹ A magyarországi történészek látószögéből viszont sokáig kiesett Pozsony – amint ez általában is megfigyelhető a trianoni egyezmény értelmében elcsatolt területek vonatkozásában.¹⁰ Így e dolgozat kutatástörténeti előzményeként egy, a 18. század végi himlőhalálózást elemző írást kell kiemelni,¹¹ valamint néhány, a 19. század második felében keletkezett művet, melyek a közeli múltra visszatekintve demográfiai vonatkozású adatokat is közölnek.

Az alábbi elemzés forrásai, a város négy keresztény egyházközségének anyakönyvei hiánytalanul fennmaradtak ebből a korszakból. A Váralján több ezres populációt képező izraeliták hasonló funkciójú iratairól jelenleg csak annyit tudunk, hogy az előbb hivatkozott Duka-Zólyomi Norbert nem használta őket. Emellett egy nemrégiben megjelent levéltári kiadvány alapján azt sejtjük, hogy 1850 előttről csak születési anyakönyvek maradtak meg.¹² A meglévő anyaggal kapcsolatban is felvetődnek azonban bizonyos nehézségek. Az egyi-

⁷ Pisztóry 1884. 54.

⁸ Itt most csak egy-egy példát említek: A *Közhasznú esmeretek tára* című korabeli enciklopédia adatai szerint “mintegy 300 penzios katona-tiszt” lakott Pozsonyban. (KET 9. kötet, Pest 1833. 481.) A hatosztályos gimnáziumba az 1830-as években 72 olyan diákot írtak be, akiknek az apja vagy (ritkán) mostohaapja pozsonyi lakhelyű nyugdíjas (a forrás nyelvén: *pensionatus*, *emeritus* vagy *jubilatus*) katonatiszt, királyi vagy uradalmi tisztviselő volt; igaz, közöttük testvérek is előfordultak, vagyis a családok száma ennél kisebb. (AMB Š 8883-8884.)

⁹ A pozsonyi és Pozsony környéki németiség művelődéstörténetének egyes kérdéseit vizsgálja egy nemrégiben megjelent tanulmánykötet: Krieglleder – Seidler – Tancer 2002.

¹⁰ Ennek ellensúlyozását is szolgálta egy Pozsonyban 2004 októberében tartott konferencia, melynek anyaga nyomtatásban is megjelent: Czoch – Kocsis – Tóth 2005.

¹¹ Duka-Zólyomi 1977.

¹² Novák 2004. 525.

ket az ún. magyar-szláv evangélikus eklézsia anyakönyvezési gyakorlata okozta, mivel az ott vezetett *matricula* alighanem alulregisztrálja a tényleges demográfiai eseményeket, hiszen például az 1840 és 1855 között eltelt 16 évre vonatkozóan összesen csupán 7 halálozási bejegyzést tartalmaz, de az 1810-es években is több éven át üresek maradtak a temetések rögzítésére szánt oldalak.¹³ Másrészt a két katolikus egyházközség – a koronázó templom, a Szent Márton dóm, illetve a főként napszámosok és szőlőművesek lakta Virág völgy (*Blumental*) külvárosi gyülekezete – szintén problémát vet fel, mivel belső csoportosításaik az itt vizsgált hat évtized alatt sűrűn változtak. A csoportosítás ugyanis elsősorban nem a lakóhelyre, hanem a temetőre és a temetés módjára (ezen keresztül az elhunyt családjának társadalmi rangjára) utal: az 1820-as évek végén pl. a katolikusokat a várostól keletre fekvő Szent András temetőbe, a váraljaiakat a Szent Miklós temetőbe; a virág völgyieket e külváros, a jobbparti ligetfaluiakat pedig a község saját temetőjébe hantolták, de a két szerzetesrendi kórháznak is volt saját temetője, a *caemeterium pauperorum* (a szegények temetője) pedig az irgalmas rendiek kolostora mögött feküdt.¹⁴ Mindez részben azért nehezíti meg a városrészek szerinti feldolgozást, mert az utóbbiba ingyen temetett „szegények” regisztrálása 1832 körül került át a virág völgyi eklézsiahoz, a városrészi adatsorok összehasonlítása elé ezáltal akadályt gördítve.

A férfi betegeket felvevő irgalmas rend és az Erzsébet rendi apácák nőket gondozó kórházának adatai ráadásul azt az elvi kérdést is felvetik, hogy az itt elhunytakat mennyire indokolt a helyi népességhez számítani. Az általam részletesen vizsgált 1831. év második felében ugyanis az irgalmas rendieknél elhunyt 168 férfi közül 31 főre a forrás mint pozsonyiakra utalt, a többinél viszont – latinul, *'origine ex'* formában – a származáshelyet adta meg. Egyfelől az ezek között előforduló távoli helyszínek (pl. Cremona, Marosvásárhely, a württembergi Ludwigsburg vagy Párizs) azt sejtetik, hogy ezekben az esetekben vándorló, a városban szerencsét próbáló népességről van szó, így joggal sorolhatjuk őket, a tényleges népesség ideiglenes részét képező kategóriába (pl. napszámosok, kézműveslegények, francia nyelvtanár). Ehhez azt is hozzá tehet-

¹³ Eközben a „német evangélikus” egyház anyakönyveiben sűrűn fordulnak elő nyilvánvalóan magyar és szláv hangzású nevek. További vizsgálat igazolhatja majd, hogy a szláv és a magyar népesség döntően a német egyházközség anyakönyveiben szerepel-e.

¹⁴ 1801 novemberre előtt a Szent Márton egyházközségnél csupán a városi és a váraljai elhunyt lakosok közt tettek különbség a halotti anyakönyv. Attól a hónaptól kezdve a városban működő irgalmas rendi (férfi) és Erzsébet-rendi (női) kórházakban elhunytakat is külön-külön regisztrálták, 1811. szeptembertől a ligetfalui lakók is külön csoportba kerültek, 1824. februártól a *gratis* temetettek képeztek újabb elkülönített kategóriát. Ez utóbbi csoportot az 1831. évben (de csak egy esztendeig) kettébontottak, a városi és a váraljai lakosok szerint. Utolsóként, 1833-tól a városi szegényházban (Lazaret) elhunytakat kezdték el külön regisztrálni. Ezek a leválasztások fontos, ám eddig még nem kutatott módszertani és tartalmi problémákat is felvetnek: hol adminisztrálták a kérdéses népességet az elkülönítések előtt, illetve hogyan értelmezhetők (milyen elvi megfontolást tükröznek) az egyes leválasztások?

jük, hogy a közegészségügy múltjára vonatkozó kutatások alapján úgy tűnik, hogy a kórházak akkoriban (a modern kori gyakorlattal ellentétben) alapvetően nem gyógyító, hanem ápoló és elkülönítő funkciót betöltő intézmények lévén, nem „vonzottak” távoli területekről gyógyulni vágyó embereket. Másfelől viszont az olyan esetekben, amikor Pozsony körüli településeket ad meg a forrás lakóhelyként, nagyobb az esély arra, hogy az elhunyt illetősége nem pozsonyi, mint ahogy kis számban a környező falvak jobbágyai valóban előfordulnak a halotti anyakönyvben. Részletes, a személyek és társadalmi helyzetek visszakeresését szisztematikusan elvégző kutatás híján mégis az tűnt a kisebb tévedésnek, ha a kórházakban elhunytakat összességében a város népességéhez soroljuk.

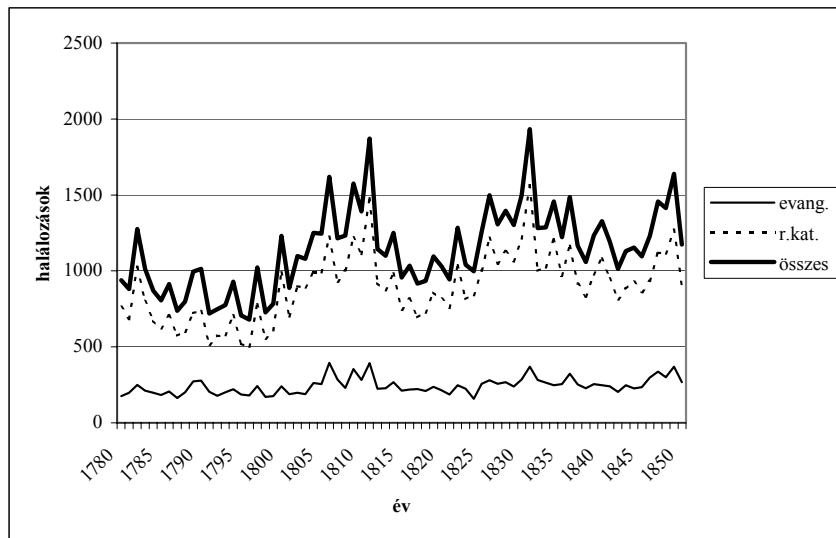
Az elmondottak mellett további gondot okoz mind a katolikus, mind a protestáns népesség esetében, hogy a Duna átellenes oldalán fekvő Ligetfalu (*Engerau*) a pozsonyi egyházakhoz tartozott, sőt a német evangélikusoknál egy további falu – Főrév (*Oberufer*) – és (1835-ben bekövetkezett önállósulásáig) egy mezőváros – Récse (*Ratzersdorf*) – is részét képezte az egyházközségnek. Vagyis az eklézsiák határai nem estek egybe a város területével, sőt még az egyes felekezetek sem ugyanazt a területet ölelték fel. Mindennek alapján az elsődleges összegzésnél nem a településeket, hanem csupán az egyházközségeket vizsgálhatjuk, és a teljes népességet csak a két felekezeti csoportra (a katolikusokra és az evangélikusokra) bonthatjuk. Ám még itt is meg kell jegyeznünk, hogy a katolikus szerzetesek kórházában nem jelentéktelen számú protestáns beteget is kezeltek, ily módon az ott elhunyt evangélikusok a katolikus anyakönyvekbe kerültek be.¹⁵

A HALANDÓSÁG SZINTJE

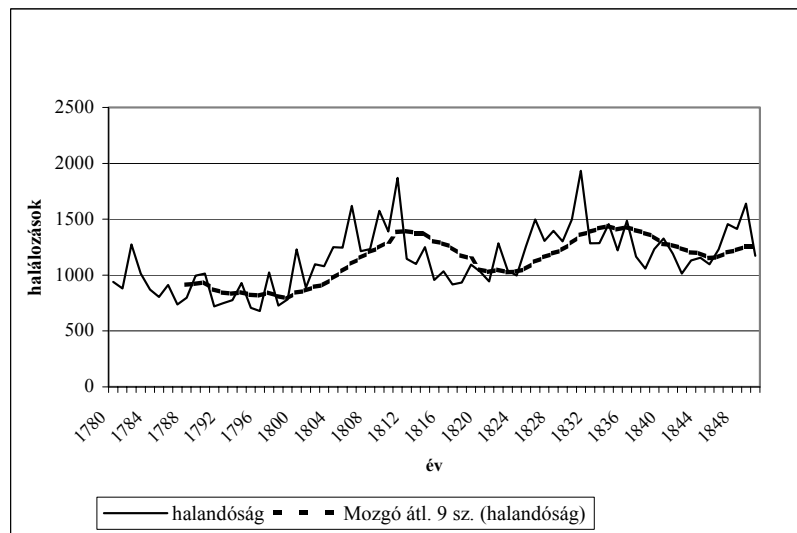
A halálozások dinamikáját az I. ábra mutatja, a két felekezet szerinti bontásban. A grafikonon erőteljes ingadozás látható. A csúcspontokat az 1811., 1831. és 1849. évek jelentik, melyek közül az utóbbi kettő a kolera-, az előbbi pedig az azévi himlőjárvánnyal hozható összefüggésbe. Az ábráról az is leolvasható, hogy a csúcspontokban a mérsékelt halandóságú időszakokhoz képest akár kétszer annyi halottat is temethettek. Másfelől a halálozások száma huzamosan az 1810-es évek második, valamint az 1840-es évek első felében súlyos arányban alacsony szintre, ám még ekkor sem jutott el az 1790-es évekbeli mélypontra. E szélső értékek időpontjait nem tudjuk értelmezni, mint ahogy azt sem tudjuk megmagyarázni, hogy az 1790-as évek közepétől az 1812-es csúsig miért nőtt trendszerűen az esetszám – igazolható-e az a kézenfekvő hipoté-

¹⁵ Egy kimutatás szerint, mely az 1835–1836. év során a Habsburg Birodalom területén működött irgalmas rendi kórházakban kezelt betegekről szól, a pozsonyi intézményben az 1085 betegből 85 volt protestáns. OSzK Plakát- és Aprónyomtatvány Tár, 222. doboz.

zis, hogy a francia háborúkkal függött össze ez a változás? Az ábra fűrészfogait 9 éves mozgóátlaggal mérsékelve egymást mintegy húsz-húsz évvel követő hullámok érzékelhetők, némileg csökkenő amplitúdóval (II. ábra). Bár a mellékelt ábrán kevésbé látszik, a láncindex számarányai azt mutatják, hogy a katolikus népességben radikálisabbak voltak a változások, mint a protestánsoknál.

I. A halálozások számának éves változása felekezetenként

II. A halálozások számának 9 éves mozgóátlaga

A halálozási görbe értelmezéséhez három fajta támpontot alkalmaztam. Először olyan várost kerestem a környéken, mely hasonló nagyságú népessége folytán összevethető Pozsonnyal. A Klinger András által közzé tett, csak az 1828 utáni adatokat közlő, és csupán a jelenlegi országterületre korlátozott népmozgalmi adatgyűjtésből Győr adatsora kínálkozott erre a célra.¹⁶ Győr ugyanis – noha egykorú adatok szerint lakossága alig harmada volt Pozsonyénak – nem csupán aránylag közel fekszik hozzá, de a Duna révén közvetlen kapcsolat is van a két város között, így a halandóságot befolyásoló főbb tényezők könnyen átterjedhettek egyikről a másikra. Emellett a korabeli pozsonyi polgárság származására, valamint az evangélikus lakosság rokoni kapcsolataira irányuló vizsgálatok is azt bizonyították, hogy a két város társadalmi között állandó kontaktus lehetett.¹⁷ Kontrollként a mindkét várostól távol eső, nagyszágrendileg Pozsonyhoz mérhető Szeged – pontosabban adathiány miatt csupán az ottani katolikus népesség – halálozási adatait is bevontam az összehasonlításba.¹⁸

A három görbe összehasonlítása (III. ábra) nyomán úgy tűnik, hogy a népesedési katasztrófák eltérő mértékben érintették a három várost, és éppen Pozsony lakosságát sújtották a legkevésbé. 1831-ben, a kolerajárvány esztendejében például mindhárom helyen megugrott ugyan a halálozások száma, ám nagyobb mértékben emelkedett Szegeden és Győrben, mint Pozsonyban. Hasonló tendencia tapasztalható 1849-ben is. Az adatsor alapján úgy tűnik, hogy az összehasonlított városok közül Pozsony népessége volt a legkevésbé kitéve a járványok okozta katasztrófának.

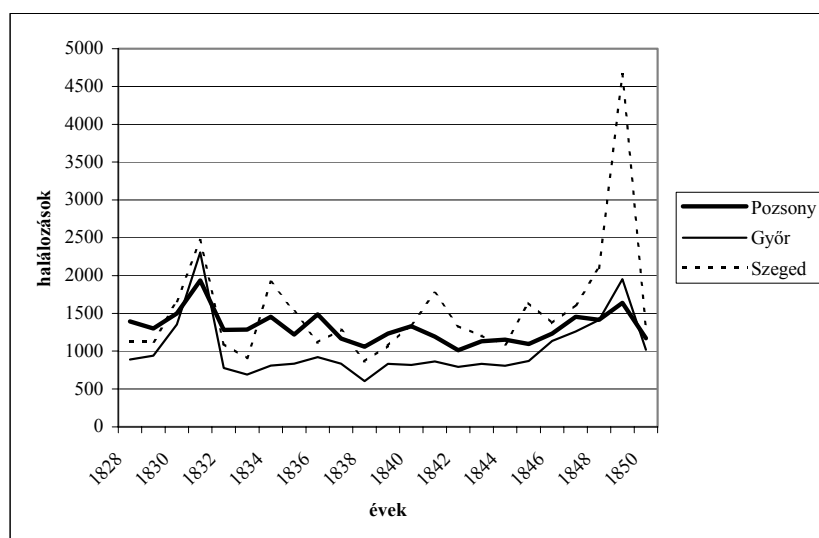
A második viszonyítási eszköz, a halálozási arányszámok kiszámítása szintén lehetővé teszi, hogy Pozsonyt más városokkal összehasonlíthassuk. Sajnos azonban a koronázó város összeírásai eddigi ismereteink szerint nem maradtak meg, a korabeli kiadványokban, illetve Thirring Gusztáv adatközléseiben fennmaradt összesítő értékek pedig többnyire nem az ilyen számításra alkalmas populációra vonatkoznak. A legnagyobb számban fennmaradt nem-nemesi összeírások nem csupán azért alkalmatlanok a céljainkra, mert más források szerint a városban jelentős számú nemesség és katolikus papság élt, mely rendi csoportok e forrástípusból kimaradtak, hanem mert csupán a szabad királyi

¹⁶ Klinger 1972. 112–113.

¹⁷ Tóth 2004a. 45, 48; Tóth 2004b. 243.

¹⁸ Ludovicus Nagy szerint Pozsony népességszáma 37 180, Győré 14 472, Szegedé 32 209 volt. (Nagy 1828. 471.) A 12 501 fős Sopronnal szintén élénk volt a pozsonyi polgárság kapcsolata, az összehasonlításához azonban ennek népmozgalmi adatait nem használtuk fel, mivel ezek a számok feltűnően alacsonyak, ami az alulregisztráltság gyanúját veti fel.

város területére terjedtek ki, a Váralja nélkül, vagyis az egyházi anyakönyvek népességéhez képest mintegy 20–30%-kal kevesebb emberre.

III. A halálozások száma egyes középvárosokban (1828–1850)

Mindennek megfelelően csak néhány évben sikerült megállapítanunk a halálozási arányszámot Pozsonyban. Ludovicus Nagy adatai szerint a város keresztény népessége 33 983 fő volt (a Váraljával együtt), amihez Récse és Főrév protestáns, valamint Ligetfalú teljes népességét hozzáadtuk (rendre: 386, 413 és 471 fő). Így az anyakönyveknek megfeleltethető 35 253 fős keresztény népességhez viszonyítva az 1828-as (a mű megjelenési évének megfelelő) halálozási számot 39,6%-ot kapunk. Mivel 1846-ban 33, 1850-ben pedig 28,7 halálozás jutott 1000 főre, az adatsor első látásra határozott csökkenést sejtet. Ez a benyomás azonban félrevezető. B. Lukács Ágnes kutatásai szerint ugyanis Nagy adatai feltehetően 1825-re érvényesek, arra az évre számítva viszont csupán 35,7% a halálozási ráta. Emellett a két későbbi év esetében nem tudtuk korrigálni a nem keresztény lakosság, valamint a szomszédos települések okozta torzítást. Ráadásul 1850 kirívóan alacsony halandóságú esztendő volt, így még az is kérdéses, hogy mérséklődött-e egyáltalán a század második negyedében az 1000 főre vetített halálozás.¹⁹

¹⁹ További torzító tényező, hogy a halandósági értékek magukban foglalják a ligetfalui, főrévi és récsei halálozásokat is.

Három felvidéki város B. Lukács által közölt, 1820-as évekbeli nyers halálozási arányszám értékeihez képest a pozsonyiak magasnak mondhatók, mivel ekkor Eperjesen 31,7, Bártfán 25,2, Nagyszombatban pedig 20,1 halálozás jutott ezer főre.²⁰ Benda Gyula adatai szerint, aki az 1747 és 1847 közötti időszakra vonatkozóan folyamatosan elvégezte ezt a számítást, a halálozási ráta a 10 és a 30% között ingadozott Keszthelyen a 19. század első felében.²¹ Ugyanakkor e mutatónak a Komárom város három egyházközségében (az 1830-as évek végére) mért igen jelentős különbségei – a reformátusoknál 34,9, a katolikusoknál 30,8 az evangélikusoknál pedig 26,1%²² – nyomán felvetődik a kérdés, hogy vajon nem mérési hiba okozza-e az eltéréseket, ami az alacsony esetszámok mellett fokozottan torzíthatja az eredményeket. Ezért is különösen fontos, hogy egy igen széles bázisra épülő – a reprezentativitás igényével megtervezett, összesen 135 egyházközség adatait feldolgozó – kutatás összesítő adatai szerint az 1820-as évek végén a nők körében 37,6 a férfiak körében viszont 39,2% volt országosan a halálozási arány. Ezen belül a városi közösségekben²³ kifejezetten magas halálozási rátát számítottak (a férfiaknál 45, a nőknél 41,3%²⁴). Bár az egymástól ennyire távoli eredmények óvatosságra intenek, ez utóbbi adatok alapján talán megkockáztathatjuk, hogy Pozsonyban nem volt kedvezőtlenebb a nyers halálozási arányszám, mint a hazai városi lakosság egészében.

Harmadik elemzési szempontként, a pozsonyi lakosság születésszámára vonatkoztatva vizsgálhatjuk meg a halandóság mértékét. Ennek mérésével nem csupán a természetes szaporulat előjele és mértéke ítéhető meg, hanem az is, hogy hol tartott a korabeli Pozsony a demográfiai átmenet felé vezető úton.

A IV. ábra azt mutatja, hogy a vizsgált évek nagy többségében a keresztlélek száma meghaladta a temetéseket. Ez alól csak tizenhárom év (1806, 1809–1811, 1826, 1828–1832, 1836 és 1847–1849) jelent kivételt. Szintén jelentős természetes szaporodásra utal az, hogy az 1787–1850 közti időszakban a halálozások száma 12%-kal maradt el a születésektől. Bár az állónépesség adatainak hiánya miatt a nyers népmozgalmi arányszámok grafikonját nem lehet megrajzolni, az így is megállapítható, hogy Pozsony illeszkedik a Faragó Tamás által „régii városoknak” nevezett *civitasok*hoz, még akkor is, ha népességszáma azokénál némileg magasabb. Erre a csoportra Faragó szerint az jellemző, hogy a természetes szaporodás pozitív egyenlegét nem a halandóság csökkenése, hanem a továbbra is magas termékenység eredményezte.²⁵

²⁰ B. Lukács 1968. 243.

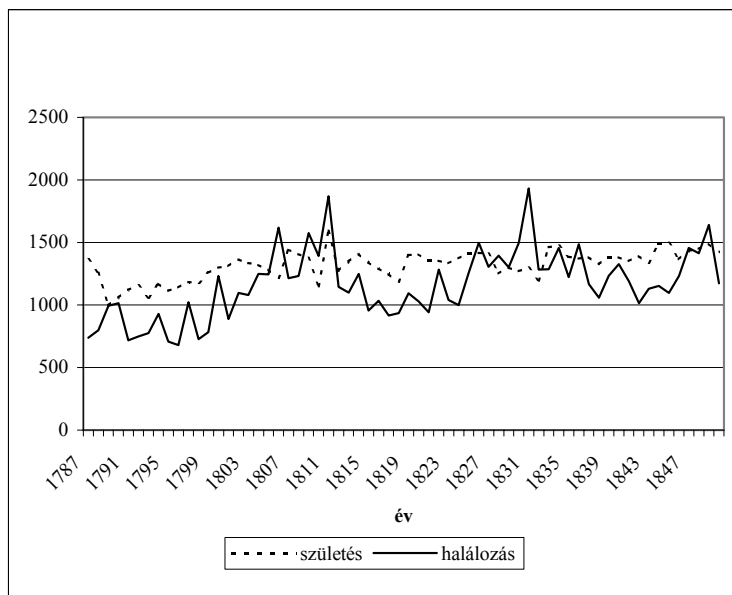
²¹ Benda 2000. 132.

²² Hivatkozik rá: Hablicsek 1991. 44.

²³ A mintában öt pesti, három veszprémi, valamint egy-egy egri és kalocsai egyházközség alkotja az ún. I. réteget. Hablicsek 1991. 80.

²⁴ Hablicsek 1991. 72–73.

²⁵ Faragó 1993. 191–194.

IV. A születések és halálozások száma Pozsonyban, 1787–1849

A HALANDÓSÁG TÉNYEZŐI

Mi az oka a halandóság időnként kiugró értékének? Erre vonatkozólag szakirodalmi támpontot nyújt egy, az 1865-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók azévi, Pozsonyban megrendezett vándorgyűlésére, ismeretlen szerző által írott könyv – mely tehát orvosi tekintetben vélhetőleg mérvadónak tekinthető. A szerző a Pozsonyra általában jellemző, aránylag csekély halandóság magyarázataként olyan tényezőket említ, mint hogy a városban és környékén nincsenek endemikus járványok; a gümőkór nem olyan gyakori, mint más nagyobb városokban (például Bécsben); a hagymáz (tífusz) noha gyakran előfordul, ám ritkán eredményez járványt; és hogy a kolera 1831-ben, akárcsak később, 1855-ben, csekély pusztítást okozott.²⁶ Azonban míg ő az „általános görcsöket” nevezi meg a városban leggyakrabban előforduló haláloknak, addig Pisztóry Mór 1884-ben megjelent munkája a tüdőkörokat (köztük a TBC-t, a tüdőgyulladást és a mellhártyagyulladást) jelöli meg. Abban azonban mindketten megegyeznek, hogy a nagy járványok nem játszottak kiemelkedő szerepet a város halandóságában. Lényegében ezt állítja Duka-Zólyomi Norbert is, aki az 1786 és 1800 közötti himlőhalálozásokat elemezve jutott arra a következtetésre, hogy a himlő – többé-kevésbé folyamatos jelenléte ellenére – többnyire nem okozott járványt, a járvány nélküli időszakokban pedig lényegében nem befolyásolta a természetes szaporulatot.

A legnagyobb súlyú halálokokat keresve felmerül a kérdés: mekkora szerepet játszott ekkoriban a tanulmány címében feltüntetett három tényező, melyek a régebbi demográfiai válságokat okozták. E lehetőségek felidézése aligha felszínes, erőltetett analógia, ugyanis Pozsony városában a vizsgált korszakban – Magyarország területén belül páratlan módon – elvben mindhárom katasztrófa előfordulhatott. Az alább vizsgálandó járványokon kívül a várost érinthették a korszak országos éhínségei (1815–1817 között, majd 1847-ben), a francia háborúk idején pedig az ellenséges hadsereg ténylegesen is okozott pusztítást. Ismeretes ugyan, hogy az ország nem vált a napóleoni háborúk időszakában hadszínterré, azonban előbb 1805 őszén néhány napra, majd 1809 júliusától novemberéig Magyarország Bécshez legközelebb eső térségében hadmozdulatok folytak. Pozsonyt ez utóbbi betörés annyiban érintette, hogy egy francia egység a várost négy hónapon keresztül megszállva tartotta, sőt előtte egy hónapig ostromolta („bombázta”). Ezalatt 134 ház teljesen megsemmisült (a mintegy 1400-ból), és a megszállás időszaka összességében két millió forintot meghaladó mértékű anyagi kárt okozott a városnak.²⁷ Kérdés ugyanakkor, hogy míg a tárgyalt korszakban az ország egészére nézve a háborúk népesedési hatá-

²⁶ Pozsony 1865. 203, 211, 233.

²⁷ Fényes 1851. 3. köt. 259.

sait kizárhatjuk,²⁸ Pozsony lakosságát *demográfiai értelemben* érintette-e a francia ostrom, különösen a halandóságot illetően.²⁹

A halandóság szakirodalmában abban az esetben szokás halandósági válságról beszélni, ha egy adott évben a halálozások száma az előző tíz évhez viszonyítva kimagasló – legalább kétszeresen meghaladja azt. A szokásos Dupâquier-féle képlet helyett³⁰ egy egyszerűbb számítást alkalmazva (az előző tíz év halálozásainak átlagához mérve az elhunytak számát), sem a Szent Márton katolikus, sem a német evangélikus egyházban nem tapasztalhatunk ilyen mérvű népesedési katasztrófát. A legnagyobb mértékű ugrást az evangélikusoknál 1806-ban (+88%) és 1831-ben (+54%), a katolikusoknál 1831-ben (+64%), 1800-ban (+59%) és 1806-ban (+56%) regisztrálhatjuk. Ezek az eredmények részint azt jelzik, hogy az ostrom és a megszállás időszaka nem járt kiemelkedő embervesztéssel, részint azt, hogy a kolera, az 1831. évi első felbukkanását követően, későbbi jelentkezése során 1835–1836-ban csupán jelentéktelen mértékben emelte meg a halandóságot, és az 1849-es megjelenése sem okozott az 1831-eshez hasonló pusztítást. A kiugró halandóságú éveket figyelve az is feltűnő, hogy ezek néhány évtől eltekintve nem esnek egybe a keszthelyi elemzés értékeivel.³¹

Az aránylag alacsony értékek azt a módszertani kérdést is felvetik, hogy mennyire indokolt éves léptékben végezni az ilyen számításokat. Pozsonyban megfigyelhető, hogy a legpusztítóbb járványok is csupán néhány hónapig tartottak. Még a korszak egyértelműen legsúlyosabb pozsonyi halandósági válsága, az 1831-es kolera esetében is jól látható, hogy viszonylag rövid ideig, augusztus 25. és december 14. között szedte áldozatait a Szent Márton egyházközségben, és a 300 haláleset közül 278 szeptemberre és októberre esett (legközelebb majd 1832 augusztusában és szeptemberében jelenik meg, ekkor 37 ember halálát okozza). Hasonlóképpen a szabadságharc idején is csak néhány hónapig pusztított: ugyanebben az egyházközségben 1848 októberé és decembere között 29, 1849 májusa és augusztusa között 103 esetben szerepel a kolera halálokként (a köztük eltelt hónapokban egyszer sem).

A fentiek miatt érdemesnek látszott a halandósági válságokat havi léptékben is megvizsgálni, noha ez az eljárás módszertanilag bizonytalanabb – jóllehet a halálozás mértékének és (pl. az életkorral összefüggő) jellegének havi ingado-

²⁸ Benda 2000. 147.

²⁹ Az ostrom közvetlen hatása a halálozásokra elenyésző lehetett. A kis számú példa egyike az 1809. június 26-án elhunyt Heftner József polgár és német szabó mester, akinek halálát egy ágyúgolyó okozta („Im Bombardement der Stadt durch eine Kanonen-Kugel gelitten”). Július 8-án pedig két patrícius család veszítette el egy-egy tagját: szintén ágyúgolyó ölte meg Murmann János Ádám péket, akinek bátyja néhány évvel később a város alkamarása lett, valamint Pallehner Lajost, akinek apja, Pallehner István vaskereskedő és az evangélikus egyház gondnoka (*Kirchenvater*), utóbb a választott polgárság előljárója volt.

³⁰ Benda 2000. 153.

³¹ Benda 2000. 150–152.

zása régi megfigyelés, csökkenti az eredmények értékét, hogy nem egymással érintkező időegységekkel végzünk számításokat. Így áttekintve a vizsgált időszakot, már a halandóság jelentős növekedését találjuk. Az evangélikusok körében 1831 szeptembere 351%-os halálozási növekedést okozott az előző tíz évhez képest, de 100% fölötti a többlet a 1806 márciusa és májusa között is, 1809 szeptemberében és decemberében, 1811 októberében (221%) és novemberében, 1831 októberében, 1836 júniusában és júliusában, és 1849 júniusában és augusztusában is. A Szent Márton egyházközségben is (néhány kivételtől eltekintve) ezek a kiemelkedő halandóság-növekedést hozó hónapok, bár az emelkedés értéke általában kisebb. Másfelől viszont az is megállapítható, hogy a kiemelkedő halálozást hozó hónapokat jellemzően csekély mértékben emelkedő, nem pedig csökkenő halandóságú időszakok veszik körül, ami arra utalhat, hogy a járványok a közegészségügyileg egyébként is rossz időszakokban szednek több áldozatot.

Ami az 1831-es kolerát illeti, B. Lukács Ágnes adataiból kiderül, hogy Pozsony vármegye azon területek közé tartozott, ahol a lakosság viszonylag nagy aránya (6,12%-a) halt meg kolerában a járvány idején.³² Ezen belül azonban a városi lakosság kevésbé fertőződött meg, amiben szerepet játszhatott az egészség megőrzésére fordított nagyobb figyelem, a tisztiorvosok határozott fellépése, vagy a kolerakórház korai felállítása.³³ Bár a B. Lukács által közölt 88 fős érték nyilvánvalóan alábecsüli a valóságos veszteséget – csak a két nagyobb egyházközségben közel 400 esetben a halál okaként az epemirigykört jelölték meg³⁴ – a város így is aránylag könnyen átvészelte a járványt.

A francia megszállás időszakával kapcsolatban részletes elemzést még nem végeztünk, de az megállapítható a havi megoszlás adatai alapján, hogy 1809 júliusa és 1810 februárja között valóban kiugróan magas – a megelőző tíz év e

³² B. Lukács 1966/a. 96.

³³ Vö. Patrice Bourdelais megállapításával, mely szerint a francia tapasztalat nem igazolja azt a régi vélekedést, hogy a kolera jellegzetesen városi betegség lenne (Bourdelais 1988. 74–76.).

³⁴ Az evangélikus anyakönyvek halálok megnevezései változatosok. Az epemirigykór 1831-ben csupán egyszer szerepel *Cholera* néven, ám nyilvánvaló, hogy az augusztus 30. és december 5. között 80 alkalommal előforduló *Brechdurchfall* és az ugyanekkor 7 ízben megjelölt *Brechrühr* is a kolerát jelöli. Nem egyértelmű viszont, hogy az augusztus 10. és december 6. között 14 esetben halálokként feltüntetett („hasmenés” jelentésű) *Durchfall* mennyire feleltethető meg a kolerának, ugyanis egyfelől a korszak egészében, így 1831 előtt is előfordul halálokként, másfelől viszont ebben az évben csak az őszi hónapokban szerepel az anyakönyvben. Megjegyzendő, hogy a halálokok pontos megállapításával szemben is felmerülhetnek kételyek. Erre lehet példa Heuberger Mihály levélkihordó esete, akinek családjából 1831 szeptemberében hat nap alatt hárman haltak meg. Közülük kettőnél a kolerát tüntették fel oknak, két év alatti kislányánál viszont a korszak leggyakoribb gyermekbetegségének látszó frászt (Frais), noha vélhetően ő is a kolera áldozata lett. Az ilyen esetekből kiindulva magasabb lehetett a kolera pusztítása.

hónapokra eső átlagát jellemzően 40–60%-kal meghaladó³⁵ – volt a temetések száma. A halálokok vizsgálatából viszont az derül ki, hogy ebben az időszakban a leggyakoribb betegség az aszkór (*phthisis, Abzehrung*) és az idegláz (*febris nervosa, Nervenfieber*); a német evangélikus egyházban ezek a kórok felelősek az összes halálozásnak közel feléért (arányuk 23,7%, ill. 21,8%). Ennek alapján nem zárható ki egyértelműen, hogy a háborús helyzetnek – például a megnövekedett vándorlással összefüggő epidemikus veszély, vagy a helyi lakosság szegényebb részének legyengülése révén – közvetett módon, volt köze a halandósági megnövekedéséhez.

A város halandósági mutatóit jobban megérthetjük, ha megpróbáljuk azonosítani, hogy a társadalom mely csoportjait hogyan érintették a járványok. Az 1831-es kolerajárvány idején az e betegségben elhunytak státuszának elemzése azt mutatja, hogy nagy többségük az átmeneti megélhetésű rétegekből került ki – a Szent Márton egyházközségben regisztrált 300 eset közül a családfő 102 esetben napszámos, 16 esetben napszámosnő, 25 esetben pedig kézműves legény volt.³⁶ Emellett további 25 fő volt szőlőműves vagy kapás, akik ha nem is tekinthetők az ideiglenes népesség részének, kétségkívül a városi lakosság szegényebb, marginális csoportjaihoz tartoztak. Ehhez képest a városi polgári címmel bírók vagy mester címet szerzett kézművesek száma a kolerahalottak között csupán 15, és a 9 nemesi vagy honorácior foglalkozású is kevésnek tűnik. Mivel a kolera alapvetően a 30–50 év közötti lakosságra volt veszélyes, ezek a háztartásfőkre vonatkozó adatok többnyire mentesek attól a fajta torzítástól, hogy egy-egy család több tagja felülreprezentálná az adott csoportot.

Szintén társadalmi vonatkozású sajátosság a kolerában elhunytak temetési módja szerinti megoszlása. A kolerakórházban meghalt 158 fő mellett 48-an voltak váraljaiak (ahol főként hajósok és napszámosok laktak), 24-en a belvárosban lakók, akik paupereknek járó temetésben részesültek, 35-en virágvölgyi pauperek, és csak 32-en tartoztak a temetésért fizető belvárosiak közé. Ez a megoszlás újfent arra utal, hogy a városi társadalom peremén élők szenvedték meg a leginkább a kolerajárványt.

A halandóság hátterének elemzése kapcsán végül még egy szempontot említünk. Noha a korszak egészében feltűntetik a források a halálozás okát, és néhány utalás alapján úgy tűnik, hogy ezek az anyakönyvi bejegyzések szakemberek ismeretein alapulnak (pl. a „kísérőszöveg” megadja a halottkémlést elvégző sebész nevét), a halálokok statisztikai elemzése több okból is bizonyta-

³⁵ A német evangélikus egyházban a csúcst a decemberi 145% és a szeptemberi 116% jelentik, de már júliusban 86% az előző évtized átlagához mért többlet, és a hét hónap alatt egyszer sem süllyed 40% alá. A Szent Márton egyházban ennél jóval kisebb mértékben növekedett a halálozás, ám az 50%-ot ott is meghaladta novemberben, januárban és februárban.

³⁶ Hasonló összefüggést figyelt meg Máday Lajos is az 1872–1873. évi kolerajárvány áldozatainak foglalkozási megoszlását vizsgálva. (Máday 1983. 60.)

lanságokat hordoz magában.³⁷ A téves diagnózis mellett megfigyelhető a betegségek következtelen elnevezése (pl. a „Schwäche” – vagyis „gyengeség” – csecsemő korban és aggkorban is előfordult, de olykor 30–40 év körüli személyek halálának okaként is ez szerepel, noha nyilvánvalóan más betegség okozta ezeket a haláleseteket), emellett a maitól eltérő orvosi nézetek (a csecsemő- és kisgyermekkor halálozás kiemelkedő részéért felelős „fogláz”), továbbá a korszak három nyelvű anyakönyvezése (az evangélikusoknál németül, a katolikusoknál eleinte latinul, az 1840-es évektől magyarul, 1849 júliusától viszont szintén németül vezették a *matriculákat*) által okozott fordítási nehézségek is fokozzák a pontatlanságot. Így célszerű a forrás további adatait, elsősorban az életkort is figyelembe venni az elemzés során.

A 1. táblázat az evangélikus egyházban elhunytak számának életkori megoszlását mutatja 1804 és 1819 között. A táblázat az abszolút értékeket tartalmazza, vagyis lehetővé teszi, hogy az egymást követő évek közötti ugrásokat észrevegyük. Így jól látszik, hogy a francia megszállás időszakát jelentő 1809. év döntően a csecsemők és a felnőtt korúak halálozását emelte meg, míg 1806-ban (amikor aránylag sokan, 39-en himlőben és 25-en skarlátban haltak meg) a kisgyermek, 1811-ben a csecsemők és a kisgyermek, 1817-ben, az évekig tartó országos éhínség végső évében a legidősebbek körében szökött magasra a halálozás.

1. Az életkor megoszlása az evangélikus elhunytak között

	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819
1 alatt	56	80	72	75	60	105	61	122	61	81	88	57	86	69	51	83
1–4	77	35	117	65	50	57	44	107	35	42	55	49	35	44	43	47
5–9	20	17	37	25	11	17	18	32	12	12	15	17	14	5	9	17
10–19	17	8	23	13	10	15	15	19	10	10	7	8	9	12	6	4
20–39	21	30	30	36	22	45	44	35	29	22	23	22	22	19	31	22
40–59	28	38	45	32	30	51	50	34	44	30	37	27	28	18	33	23
60 fölött	40	45	67	38	47	62	48	43	34	31	42	31	24	55	47	39
n. a.	3	1	3	1	0	0	2									1
Összesen	261	254	394	286	230	355	282	392	225	228	267	211	218	222	210	236

A fentiek összefoglalásaként megállapítható, hogy bár Pozsonyban 1790 és 1849 között a legtöbb járványos betegség (kolera, himlő, tífusz, skarlát) jelen volt, különösen súlyos járványt, halandósági válságot ezek ritkán okoztak. A halandóságot ennek ellenére magas szinten tartó, halállal járó megbetegedések nagy része nem ezekre, hanem a légúti rendszert megtámadó kórokra vezethető vissza. Ezek szerepének, jellemzőinek részletes vizsgálatához azonban még további kutatásra van szükség.

³⁷ Erre Fazekas Csaba is felhívta a figyelmet a pesti halotti anyakönyvek vizsgálatakor. (Fazekas 1996. 215.)

BIBLIOGRÁFIA

- B. Lukács Ágnes 1966a. Az 1831–32. évi első magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinae Hungarica*. 40. kötet. 71–137.
- B. Lukács Ágnes 1966b. Adalékok az 1820-as évek halandósági viszonyaihoz Magyarországon. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965–66*. Budapest, 241–261.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen. KSH NKI *Történeti Demográfiai Évkönyve 1*. 122–162.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. KSH NKI *Történeti Demográfiai Évkönyve 2*. 223–249.
- Bourdelaís, Patrice 1988. Városi járvány-e a kolera? Tények és példák. *Világtörténet*, 1988. tél, 72–78.
- Bugát Pál 1843. *Természettudományi szóhalmoz*. Buda.
- Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.) 2005. *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony.
- Duka Zólyomi Norbert 1977. Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálozások a 18. század végén (1786–1800). *Történeti Statisztikai Tanulmányok 3*. Budapest, 325–344.
- Faragó Tamás 1993. Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. Miskolc. 181–203.
- Faragó Tamás 2000. A város népessége. In Uő (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847-ig*. Miskolc, 151–272.
- Fazekas Csaba 1996. A XVIII. század végi Pest a halotti anyakönyvek tükrében. In Uő. (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Miskolc, 198–245.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára*. Pest.
- J. Frater Zsuzsa 1980. Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. *Történeti Statisztikai Füzetek 5*, Budapest.
- Hablicsek László 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In Dányi Dezső (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*. Budapest, /Történeti Demográfiai Füzetek 9./ 43–97.
- Hablicsek László 1995. *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. /A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Kutatási Jelentései 54./ Budapest.
- Horváth, Vladimír – Lehotská, Darina – Pleva, Ján 1978. *Dejiny Bratislavy*. Bratislava.
- Klinger András 1972. *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900*. 1. köt. Budapest.
- Koltai Gábor 2004. „Szomszédjával viszálykodott és az halálra sújtotta”. Halálokok vizsgálata az őriszentpéteri református gyülekezetben. *Sic itur ad astra*, 2004. 3. 61–91.
- Kriegsleder, Wynfried – Seidler, Andrea – Tancer, Jozef (szerk.) 2002. *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*. Bremen.
- Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története*. Budapest.
- Mádai Lajos 1983. Kolerajárványok demográfiai elemzése, különös tekintettel az 1872–73. évi utolsó nagy kolerára. (Kandidátusi értekezés.) Budapest.
- Magyar-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek*. II. kötet. Budapest.

- Novák Veronika 2004. *A szlovákiai levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig és 1938–1945 között*. 1. köt. Budapest.
- Pisztóry Mór 1887. *Pozsony. Közgazdasági, közművelődési és közegészségügyi állapotok ismertetése*. Budapest.
- Pótlás a józsefkori népszámláláshoz. 1975. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 2. Budapest.
- Pozsony és környéke*. 1865. Pozsony.
- Sas Andor 1973. *A koronázó város, a bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1815–1848)*. Bratislava.
- Thirring Gusztáv 1959. Népösszeírási adatok és adatforrások a nem nemes népességről a XIX. század első feléből. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 3. évf. 132–184. (s. a. r. Thirring Lajos)
- Tóth Árpád 2000. A megőrzött presztízs. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 151–175.
- Tóth Árpád 2004/a. „A polgárok józanabb része...” Pozsony evangélikus választott polgárai, 1800–1848. (Archontológia és prozopográfia.) *FONS*, (XI.) 2. 235–276.
- Tóth Árpád 2004/b. A pozsonyi német evangélikus egyházközségben 1780–1848 között vezetett házassági anyakönyvek vizsgálatának első eredményei. *Sic itur ad astra*, 2004. 3. 29–60.
- Tóth Árpád 2005. Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. *Urbs. Várostörténeti Évkönyv*, I. Budapest, (megjelenés alatt).

FÜGGELÉK

I. A halálozások száma egyházközségenkénti bontásban

Év	Német	Virágvölgy	Szt.Márton	Összes	Összes
	ev.	rk.	rk.	rk.	rk+ev.
1780	175	207	556	763	938
1781	197	168	515	683	880
1782	249	289	737	1026	1275
1783	212	228	574	802	1014
1784	197	137	536	673	870
1785	183	147	475	622	805
1786	206	185	522	707	913
1787	164	150	423	573	737
1788	201	138	459	597	798
1789	272	158	565	723	995
1790	278	137	598	735	1013
1791	204	89	426	515	719
1792	178	110	460	570	748
1793	200	119	456	575	775
1794	221	143	565	708	929
1795	187	114	406	520	707
1796	179	96	404	500	679
1797	243	217	563	780	1023
1798	171	113	442	555	726
1799	176	104	504	608	784
1800	241	221	769	990	1231
1801	188	124	575	699	887
1802	198	158	741	899	1097
1803	188	148	743	891	1079
1804	261	200	789	989	1250
1805	254	194	796	990	1244
1806	395	235	989	1224	1619
1807	285	174	755	929	1214
1808	230	203	799	1002	1232
1809	353	244	978	1222	1575
1810	281	184	927	1111	1392
1811	393	275	1202	1477	1870
1812	225	140	780	920	1145
1813	228	128	743	871	1099
1814	267	150	833	983	1250
1815	211	117	628	745	956
1816	218	142	674	816	1034
1817	222	113	581	694	916
1818	210	135	590	725	935
1819	236	150	709	859	1095
1820	214	161	655	816	1030
1821	187	153	603	756	943
1822	247	247	790	1037	1284
1823	225	156	659	815	1040
1824	158	107	733	840	998
1825	256	175	826	1001	1257
1826	279	212	1006	1218	1497
1827	257	157	891	1048	1305

Év	folytatás				
	Német ev.	Virág völgy rk.	Szt.Márton rk.	Összes rk.	Összes rk+ev.
1828	267	179	949	1128	1395
1829	238	129	935	1064	1302
1830	285	146	1066	1212	1497
1831	369	163	1401	1564	1933
1832	282	161	840	1001	1283
1833	264	140	882	1022	1286
1834	248	187	1021	1208	1456
1835	254	140	828	968	1222
1836	322	186	978	1164	1486
1837	252	111	803	914	1166
1838	228	104	726	830	1058
1839	255	160	818	978	1233
1840	247	159	922	1081	1328
1841	240	139	812	951	1191
1842	202	96	716	812	1014
1843	247	134	749	883	1130
1844	226	150	778	928	1154
1845	235	119	742	861	1096
1846	298	166	767	933	1231
1847	337	162	957	1119	1456
1848	300	232	882	1114	1414
1849	370	275	995	1270	1640
1850	267	216	689	905	1172

II. Természetes szaporodás és fogyás Pozsonyban

	Születés	Halálozás		Születés	Halálozás
1787	1365	737	1819	1398	1095
1788	1258	798	1820	1406	1030
1789	999	995	1821	1356	943
1790	1060	1013	1822	1353	1284
1791	1121	719	1823	1334	1040
1792	1155	748	1824	1373	998
1793	1059	775	1825	1415	1257
1794	1171	929	1826	1416	1497
1795	1113	707	1827	1412	1305
1796	1141	679	1828	1252	1395
1797	1183	1023	1829	1300	1302
1798	1177	726	1830	1270	1497
1799	1257	784	1831	1296	1933
1800	1299	1231	1832	1194	1283
1801	1311	887	1833	1463	1286
1802	1365	1097	1834	1472	1456
1803	1336	1079	1835	1386	1222
1804	1320	1250	1836	1371	1486
1805	1284	1244	1837	1384	1166
1806	1217	1619	1838	1328	1058
1807	1443	1214	1839	1379	1233
1808	1407	1232	1840	1381	1328
1809	1378	1575	1841	1352	1191
1810	1149	1392	1842	1393	1014
1811	1592	1870	1843	1339	1130
1812	1273	1145	1844	1495	1154
1813	1350	1099	1845	1494	1096
1814	1409	1250	1846	1367	1231
1815	1341	956	1847	1434	1456
1816	1292	1034	1848	1449	1414
1817	1248	916	1849	1491	1640
1818	1185	935	1850	1422	1172

**EPIDEMIC, FAMINE AND DEVASTATION OF WAR IN A TOWN OF
MEDIUM SIZE. A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF
MORTALITY IN POZSONY BETWEEN 1790 AND 1849**

Summary

The paper examines some problems of mortality in Pozsony (Bratislava), a town of medium size that was ethnically mixed and relatively well developed and urbanised compared to the Hungarian conditions of the age between 1790 and 1849. There are some aspects that make the town unique: it was bombarded and afterwards occupied by the French troops in 1809, in the 1830s and 40s, in the so called ‘age of reforms’ a lot of people arrived to the town looking for odd-jobs when the Parliament (the ‘Diet’) was in session and many retired officers and office-holders settled down there. All these factors might have theoretically influenced mortality. In this early phase of research the author could analyse the annual numbers of deaths by parishes. On the basis of this analysis it is quite clear that ‘real’ mortality catastrophe did not fall on the town (even the cholera in 1831 caused such a high level of mortality only for two months that could be regarded as a serious crisis). Thus, considering the whole period, birth numbers were significantly (by 12%) higher than death numbers. The permanently high level of mortality could be explained not by the impact of well-known epidemic diseases (e.g. cholera, small pox, typhus, scarlet-fever) but by respiratory infections (tuberculosis, pneumonia) and high infant and child mortality.

Table:

I. Lutheran deaths by age-group

    Lateral text: Age-groups: –1, 1–4, 5–9, 10–19, 20–39, 40–59, 60–, Unknown, Total

Figures:

I. Annual death numbers by denomination

    Explanation: (from below) total, Roman Catholic, Lutheran

II. Death numbers (a 9 year moving average)

III. Death numbers in some towns of medium size (1828–1850)

IV. Birth and death numbers in Pozsony (1787–1849)

Appendix:

I. Annual death numbers by parishes

Heading: Year; Német (Lutheran); Virágvölgy (Roman Catholic); Szt. Márton (Roman Catholic); Total (Roman Catholic); Total

II. Annual birth and death numbers in Pozsony (1787–1850)

Heading: Year; Births; Deaths